

Agnieszka Teterycz

"O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski", Sławomir Gawlas, Warszawa 1996 : [recenzja]

Słupskie Studia Historyczne 8, 326-330

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

* * *

Sławomir G a w l a s, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996, Wydawnictwo Dig, ss. 211

Badania dotyczące genezy zjednoczenia państwa polskiego po okresie rozbięcia dzielnicowego od dawna cieszyły się olbrzymim zainteresowaniem historiografii. W sferze tych badań znalazły się przede wszystkim mechanizmy społeczno-polityczne zachodzące na ziemiach polskich. Ciekawe spojrzenie na te zagadnienia zaprezentował S. Gawlas w recenzowanej pracy, ujmując polski proces zjednoczeniowy jako rezultat zderzenia różnych modeli państwa – miejscowego z wzorami przynoszonymi przez niemieckich kolonistów. Autor postawił sobie za cel przeprowadzenie porównawczej analizy przemian społecznych w Polsce piastowskiej – od ustroju prawa książęcego do monarchii stanowej – ze zjawiskami zachodzącymi w tym samym okresie w Rzeszy Niemieckiej, a zwłaszcza we wschodniej jej części. Rangę pracy podnosi, w poważnym stopniu, fakt wnikliwego omówienia przez Autora całości kształtu zjawisk społecznych towarzyszących procesowi zjednoczenia.

Cała praca podzielona jest na dwa powiązane ze sobą ciągi tematyczne. Pierwszy, obejmujący dziesięć niewielkich rozdziałów, jest poświęcony głównie sytuacji w Rzeszy Niemieckiej w X-XIV wieku, ze zwróceniem uwagi na podobne przemiany na ziemiach polskich. W drugiej części, składającej się z dwóch znacznie obszerniejszych rozdziałów oraz podsumowania, Autor – posiłkując się przeprowadzonymi badaniami ówczesnych realiów niemieckich – przedstawił główne mechanizmy przemian społeczno-ustrojowych na obszarach państwa Piastów.

W pierwszych sześciu rozdziałach S. Gawlas omówił metody i wzory organizacji władztw terytorialnych Rzeszy, wskazując na mechanizmy ich rozwoju (kolonizacja wewnętrzna, budowa zamków, zakładanie miast, zarząd przy pomocy ministeriałów, przejmowanie regaliów i praw zwierzchnich). S. Gawlas zwrócił także uwagę na rolę jaką w ukształtowaniu się niemieckiego rycerstwa odegrał proces poszerzania uprawnień ministeriałów książęcych w walce z dominacją cesarzy. Podkreślił też rolę zamków w umacnianiu władztw terytorialnych. W rozdziale siódmym zaakcentował sprzeczność rysującą się między niemieckim modelem władzy terytorialnej w XII-XIII w., z jego dążeniem do ścisłego podporządkowania poddanych, a siłą czynników decentralistycznych. Analizując procesy ugruntowania władztw terytorialnych, zwrócił uwagę na próby zapanowania nad elitą (zastępowanie starej szlachty ministeriałami), co – wbrew intencjom – prowadziło do wyłonie-

nia nowej niebezpiecznej dla władzy elity. W rozdziale ósmym szerzej przedstawił zjawiska przemian zarządu terytorialnego (na przykład burgrabstwa, wójtostwa terytorialne) i powstawanie nowych urzędów (na przykład landwójtostwa), zwracając uwagę na ich wartość porównawczą z ówczesnymi realiami polskimi. W swych hipotezach, traktujących o stopniu powiązań urzędów polskich z wzorami niemieckimi, Autor posunął się znacznie dalej niż w dotychczasowej historiografii. Przykładowo, Aleksander Gieysztor badając związki urzędów na ziemiach polskich z urzędami innych ziem, bardzo ostrożnie stwierdził, iż pewne wpływy są możliwe, ale należy zaakcentować samodzielność modeli ustrojowych państwa polskiego¹.

Na uwagę zasługują zwięzłe streszczenia ustaleń historiografii, dotyczących kształtowania się władztw terytorialnych, zakresu władzy cesarskiej, metod postępowania książąt, czy też związków działalności osadniczej, lub fundacyjnej z umacnianiem feudalnych władztw. Zastanawia tylko celowość bardzo obszernych omówień problemu uwarunkowań pojawiania się typów układu miast.

W dalszych rozważaniach S. Gawlas podkreślił, na podstawie poczynionych obserwacji, zawodność metody retrogresywnej w odniesieniu do starszych form zarządu terytorialnego (w przypadku Rzeszy – burgrabstw). Przestrzega przed przenoszeniem w czasy niedostatecznie poświadczone źródłowo nowoczesnego sposobu pojmowania funkcji administracyjnych.

W rozdziale dziewiątym zwrócił uwagę na dalsze analogie polskie i niemieckie tym razem w sposobie rozumienia władzy królewskiej, dotyczące wykształcenia się idei Korony symbolizującej ciągłość, odrębnych od osoby aktualnie panującego, niezbywalnych i nienaruszalnych praw Królestwa i jego mieszkańców (*Corona Regni*). Zjawisko to obserwujemy na ziemiach polskich w XIV wieku. Rozdział dziesiąty stanowi niejako uzupełnienie rozważań na temat niemieckiej własności terytorialnej. Autor podkreślił tu dwoisty charakter zachodzących przemian; rozkładowi dotychczasowych struktur politycznych w obrębie państwa towarzyszyła, dokonująca się w ramach poszczególnych terytoriów, odbudowa na nowych podstawach i wzmocnienie władzy terytorialnej. Dla dziejów państwa polskiego – zdaniem Autora – istotne jest prześledzenie mechanizmów kolonizacyjnych. W świetle poczynionych przez niego obserwacji, kolonizacja niemiecka rysuje się jako skutek procesów feudalizacyjnych oraz sprawne narzędzie wzmocnienia podstaw władzy w ręku władców, a jej szerzenie musi być rozpatrywane jako fragment procesu wewnętrznej przebudowy, w trakcie której miała miejsce adaptacja wzorów ustrojowych funkcjonujących na innych obszarach.

Kulminację tych obszernych rozważań, rozpoczętych od przedstawienia sytuacji w państwach niemieckich, stanowią dwa ostatnie rozdziały, gdzie Autor zaprezentował ustrój prawa książęcego w Polsce oraz główne mechanizmy przemian społeczno-ustrojowych państwa polskiego. W rozdziale jedenastym wnikliwie prze-

śledził elementy koncepcji prawa książęcego w polskiej historiografii. Próbował przeprowadzić krytyczną weryfikację dotychczasowych ustaleń, zwłaszcza zaś skoncentrował się na polemice K. Buczka i K. Modzelewskiego na temat zasad organizacji państwa piastowskiego. Jednak jego krytyka koncepcji tych historyków sprowadza się raczej do kwestionowania poszczególnych elementów ich teorii, nie zaś prezentacji odmiennych poglądów na ten temat. Autor zakwestionował zwłaszcza stosowaną głównie przez Modzelewskiego metodę retrogresji oraz zarzucił mu wkładanie w potoczną świadomość tamtej epoki całkowicie nowoczesnego pojęcia państwa. Jego zdaniem obaj historycy stosują podobny "retrogresywno-genetyczny" sposób podejścia do zagadnienia prawa książęcego, w związku z tym ich rozważania ujął jako wspólną koncepcję („*Buczka-Modzelewskiego teoria prawa książęcego*”).

Według Autora, nie należy cofać mechanicznie, do poprzednich stuleci, trzynastowiecznego modelu ustroju prawa książęcego, gdyż zakładałoby to statyczność form organizacyjnych państwa przez około trzy wieki. Jego zdaniem jest to "*peryferyjne wydanie wykształconego w ciągu XII wieku i opartego na regaliach modelu organizacji władzy*"(s.71). Wzory zachodnioeuropejskie przenoszone na grunt polski miały podstawę zwłaszcza w kontaktach z terytoriami niemieckimi zamieszkałymi przez Słowian. S. Gawlas na plan pierwszy wysunął więc ottońską wersję dziedzictwa karolińskiego, zaś wielkomorawską postawił na drugim miejscu. Na ziemiach polskich dogodne warunki do szerszej adaptacji elementów ottońsko-salickiego modelu państwa zaistniały dopiero za czasów Kazimierza Odnowiciela. W okresie wcześniejszym można mówić o koegzystencji elementów państwowych z plemiennymi. W świetle powyższych interpretacji wydaje się więc słuszne wiązanie zjawisk zachodzących w rejonie – jak to określił Autor – "*trójkąta środkowoeuropejskiego*" (państwo polskie, Czechy, Węgry) z procesami, które miały miejsce w Rzeszy niemieckiej, aczkolwiek momentami odnosi się wrażenie, że Autor przecenia te wpływy.

Najistotniejszy w pracy wydaje się rozdział ostatni, gdzie Autor – idąc ścieżkami wyznaczonymi w wyniku analizy sytuacji w Rzeszy – badał zakres terytorialny, rolę elity i przedstawił obraz przemian społecznych na ziemiach polskich. Analizując sytuację na tym obszarze stwierdził, na przykład, iż krach polityki Sieciecha był reakcją możnowładztwa na zmiany ustrojowe – które zresztą popierał Władysław Herman wraz z Judytą Marią, siostrą Henryka IV – wprowadzane przez Sieciecha wzorem niemieckim w celu umocnienia władzy księcia (s.73).

Komesów prowincji polskich autor porównał do książąt niemieckich księstw szczepowych, a ich konflikt z Sieciechem wywodził z podobnych jak w Rzeszy działań palatyna podejmowanych w interesie książąt polskich. Problem grodów możnowładczych S. Gawlas zilustrował przykładem grodu Sieciecha. Trzeba pamiętać jednak, że Sieciechów mógł być grodem książęcym przez palatyna tylko zbudowanym i od niego nazwanym, zaś nadania dla benedyktynów Sieciech dokonywał być może w imieniu księcia (s.76). Analizując udział możnych w budowaniu

grodów, fundacjach kościelnych i klasztorach autor dowodził, że musieli oni posiadać znaczne majątki, a przy okazji mieli też wysokie ambicje. Nowością zapoczątkowującą system oparty na "*ius ducale*" było wprowadzanie w XII wieku stopniowo regaliów przez książąt (Mieszka Starego, Bolesława Wysokiego) umacniających w ten sposób swą pozycję, celem ograniczenia możliwości możnych w tworzeniu kręgów klienteli i inicjowaniu akcji osadniczych (s.80). Mieszko Stary, stosując znane mu z Niemiec wzory postępowania, poniósł wprawdzie klęskę, ale pozostała tendencja do utrzymywania wzrostu znaczenia możnych, która następnie doprowadziła do rozkładu senioratu i konsolidacji księstw dzielnicowych. Procesy te datował autor na pierwszą połowę XIII wieku, podkreślając, że tylko w ten sposób można chronologicznie określić ustrój prawa książęcego znany z modelu Buczka-Modzelewskiego. Znaczenie immunitetu – zdaniem Gawlasa – nie sprowadziło się do budowy wielkiej własności, bowiem był on też narzędziem używanym przez księcia do wygrywania napięć między rycerstwem i możnowładztwem a Kościołem. Immunitet mógł być współczesny rozbudowie ciężarów prawa książęcego.

Działalność kolonizacyjna natomiast prowadzona, na przykład, przez Henryka Brodatego miała na celu wzmocnienie domeny książęcej w okresie przyjmowania nowych rozwiązań organizacyjno-ustrojowych. Podobnie postępowali Władysław Odonic w Wielkopolsce i Konrad Mazowiecki na Mazowszu; wyjątkowa była tylko sytuacja w Małopolsce, gdzie możni zdołali obronić swą pozycję w czasach Leszka Białego, a następnie potwierdzić ją mocą przywileju w Cieni (1228 r.). Już Henryk Brodaty był bardzo ostrożny w nadawaniu praw możnowładztwu, zaś Bolesław Wstydlivy, mając początkowo słabą pozycję w stosunkach z możnymi, nadawał im szersze przywileje, ale już od lat sześćdziesiątych XIII wieku też zaczął powstrzymywać wzrost ich znaczenia (s.83-85).

Do dyskusyjnych hipotez S. Gawlasa należy wysunięcie tezy o adaptacji w Polsce nowego modelu władzy terytorialnej z sąsiedniej Rzeszy, co narzuciło Autorowi pewien porządek rozpatrywania zaistniałych sytuacji. Stwierdził więc, że to właśnie ta adaptacja przyspieszyła rozkład senioratu i konsolidację księstw dzielnicowych, jako odrębnych całości, a ich wewnętrzna przebudowa przy pomocy nowych narzędzi władzy spowodowała – między innymi – zatrzymanie wzrostu znaczenia możnych z ograniczeniem ich wpływów do zasięgu dzielnicowego, co Autor wyjaśnił nie podziałami państwa a raczej odsuwaniem możnych od korzyści płynących z nowych przemian gospodarczych, zwłaszcza z kolonizacji (s.95).

Wydaje się słuszne zwrócenie uwagi przez Autora na rolę centrów cywilizacyjnych wobec obszarów oddalonych, których rozwój w jakimś stopniu uzależniony był od potrzeb silniejszych państw. Nasuwa się jednak refleksja dotycząca braku wyraźnego zaznaczenia różnic ustrojowych na ziemiach polskich i na ziemiach niemieckich, powstałych w wyniku prezentowanych procesów.

Pewne zastrzeżenia można zgłosić odnośnie tytułu pracy, który wydaje się mylący w stosunku do jej treści. Zapowiada on tematykę dotyczącą raczej XIII, a właściwie XIV wieku. Brakuje także wyraźnego wyodrębnienia specyfiki „*społeczno-ustrojowej odrębności Polski*”.

Omawiana książka to pozytywny przykład stosowania metody badania i osiągnięcia wyników, pozwalających na nowo sformułować model ustroju państwa polskiego od X do XIII wieku. Niewątpliwą zaletę tej publikacji stanowi połączona analiza stosunków polskich i niemieckich, przy uwzględnieniu szerokiego tła historycznego. Praca odznacza się również bogatą i aktualną bibliografią, obejmującą także szeroką literaturę zachodnią do poruszanego tematu. Osiągnięte wyniki mają dwojaki charakter. Z jednej strony czytelnik otrzymuje do ręki zestaw interesujących, choć momentami dyskusyjnych interpretacji i proponowanych rozwiązań, a z drugiej – szeroki obraz zachodzących przemian w Europie środkowej od X do XIV wieku.

¹ A. G i e y s z t o r, *Kasztelanowie flandryjscy i polscy. Zagadnienie porównawcze*, (w:) *Studia Historyczne. Księga Jubileuszowa Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s.97-107; tenże, *Urząd wojewódziński we wczesnych państwach słowiańskich w IX-XI w.*, (w:) *Archeologia Polska*, t.16:1971, s.317-324.

Agnieszka Teterycz

PAP Słupsk

* * *

Andrzej Marek W y r w a, *Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury, Patria Polonorum* Księgarnia Św. Wojciecha Poznań 1999, ss. 184, ilustr.

Praca składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, wyboru bibliografii, słowniczka ważniejszych terminów występujących w rozprawie oraz streszczenia w języku niemieckim. We wstępie autor podkreśla, że zakon cysterski przez całe średniowiecze był jedną z pierwszych instytucji łączącą bardzo zróżnicowaną Europę. Cystersi, zwani „szarymi mnichami”, zostawili po sobie wielkie dziedzictwo duchowe, artystyczne i materialne, dlatego Rada Europy, działająca przy UNESCO, w 1990 roku podjęła decyzję o wytyczeniu szlaku turystycznego drogami cystersów. Projekt ten realizowany jest w ramach międzynarodowego programu „Europejskich dróg kultu-